

Erdélyi Gabriella – Péter Katalin

A TITKOS HÁZASSÁGRÓL A 15-16. SZÁZADBAN

I. A Rómába küldött kérvények

„Fugi Benedek fia Miklós és Fugi Bálint özvegye, Ilona, házaspárok a váradi egyházmegyéből, nem tudván, hogy negyedfokú sógorság köti őket egymáshoz, titkosan házasságot kötöttek és azt elhálták. Ezáltal kiközösítés alá estek, amely alól kéri feloldozásukat, továbbá diszpenzációt arra vonatkozóan, hogy házasságukban maradhassanak, vagy azt újra köthessék gyermekeik törvényesítésével” – szól a pápának címzett, az Apostoli Penitenciárián 1463. április 22-én regisztrált és jóváhagyott kérésük.¹ Május 4-én módosították. Ez arra utal, hogy bizonytalanság, konfliktus, otthoni pereskedés áll a háttérben. Az új kérvényben minden részletet megváltoztattak, de azt megismételték, hogy titkosan kötöttek házasságot.²

Más országokkal összehasonlítva Miklós és Ilona titkos házasságot rögzítő kérelme nem kivételes. Azokban az esetekben, amikor rokonok kötöttek egymás között házasságot, ami az egyházi törvények szerint érvénytelenné tette szerződésüket, a házasságkötés titkosságára vonatkozó kitétel gyakran előfordul. A házasságok kánoni szabályozásának legfelsőbb szintjére beadott kérelmek összességében azt tükrözik, hogy a titkos házasságkötés a keresztény nyugaton a középkor végén mindenhol ismert gyakorlat volt. Csúpn egy kivételről tudunk. A skandináv régióból csak ritkán és csak előkelők fordultak Rómához diszpenzációért. A 15. században ott összesen 90 házassági kérelmet találtak a kutatók, amelyek közül egy sem említ titkosságot.³ Ezzel szemben a több ezer német vagy több száz észak-itáliai házassági kérelem között a 15. század második felében nagyjából minden tizediknél állí-

¹ Archivio Segreto Vaticano, Sacra Poenitentiaría Apostolica, Registra Matrimonialium et Diversorum [= SPA] vol. 11. fol. 61^r.

² Hozzá tették, hogy jelen idejű szóbeli beleegyezéssel, és kihagyták, hogy a rokonsági akadályt nem ismerve házasodtak. Részletezték továbbá, hogy a sógorságnak nevezett rokonságuk miben állt. Ezen túl diszpenzáció helyett annak pápai kinyilvánítását kérték, hogy házasságuk nem ütközik akadályba. SPA vol. 11. fol. 269^v., 1463. május. 4.

³ *Synder og Pavemakt. Botsbrev fra Den Norske Kirkeprovins og Suderoyene til Pavestolen, 1438–1531*, eds. Torstein JØRGENSEN – Gastone SALETNICH, Stavanger, 2004 (Diplomatarium Poenitentiarie Norvegicum), 125–187.

tották, hogy titkosan kötöttek házasságot.⁴ Magyarországhoz hasonlóan Lengyel- és Csehországról, vagy a Habsburgok örökös tartományairól pedig azt mondhatjuk, hogy a római kérelmekben jóval ritkábban, de felbukkan a titkosan kötött házasságok gyakorlata.⁵

A latin országok és Németalföld 1564-es adataiból külön módszeres felmérés készült. Az derül ki belőle, hogy az összes házassági kérelem (1591 db) 44 százalékában (696 esetben) kötöttek titkosan házasságot. Óriási regionális különbségek vannak: legalacsonyabb az arány Franciaországban és Észak-Itáliában (14–15%), a legmagasabb Spanyolországban és Portugáliában (68 és 88%).⁶

Úgy tűnik, nagyon elterjedt gyakorlattal állunk szemben. A titkosság belefoglalása a rokonok közötti házasságok érvényességéért folyamodó kérelmekbe ráadásul – a Trentói zsinaton bevezetett változtatásokig – jogilag irreleváns volt. Önmagában a klandesztinitás nem veszélyeztette egy házasság érvényességét. Ebből kifolyólag esetleges az is, hogy belefoglalták-e, amint olykor megtették, hogy *publice*, nyilvánosan kötöttek házasságot. Nem lehet tehát semmiféle következtetést levonni abból a tényből, hogy az észak-itálieiak 71-szer, a magyarok 18-szor, a norvégek egyszer, a német, cseh és lengyel vidékeken pedig egyszer sem említik a házasság nyilvános voltát. A legtöbb esetben azonban sem a titkos, sem a nyilvános kitétel nem szerepel.

II. A protestáns rendtartások

Protestánsoknál nem találtunk a titkos házasságról a Rómába küldött kérvényekhez hasonlóan jó forrást. Ezért egyházi rendtartásokban néztük meg, ismerik-e egyáltalán a titkos házasság intézményét. Ismerték. Az erdélyi szászok 1547-ben kiadott rendtartása titkos eljegyzésről tud, amit a nyilvános eljegyzésnél alacsonyabb rendűnek tekint. Így írja: „Si post praemissa clandestina sponsalia altera publice celebrata fuerit, publica praejudicent privatis”.⁷ A második erdői zsinat 1555-ben a házassági esketéről döntött úgy, hogy ne történjék titkon.⁸ A Debrecen-egervölgyi hitvallás 1562-ben a házaselek közötti titkos megegyezést – *clandestinum, occultum consensum* – nem helyesli.⁹ A hercegszöllősi kánonok 1577-ben megjelent latin

⁴ *Repertorium Poenitentiarum Germanicum, I–V*, bearb. von Ludwig SCHMUGGE et al. Tübingen, 1996–2002, passim; *A Penitenzieria Apostolica. Le suppliche alla Sacra Penitenzieria Apostolica provenienti dalla diocesi di Como (1438–1484)*, a cura di Paolo OSTINELLI, Milano, 2003.

⁵ *Repertorium Poenitentiarum Germanicum, I–V*, i. m., passim.

⁶ Jutta SPERLING, *Marriage at the Time of the Council of Trent (1560–70): Clandestine Marriages, Kinship Prohibitions, and Dowry Exchange in European Comparisons*, *Journal of Early Modern History* 8(2004) vol. 2, 67–108, 70.

⁷ RMNy 69. *Johannes Honterus' ausgewählte Schriften*, hg. Oskar NETOLICZKA, Wien–Hermannstadt, 1898, 103.

⁸ Kiss Áron, *A 16. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., 1881, 39. Magyar fordításban közli a szöveget. A latin eredetihez nem tudunk hozzáférni.

⁹ RMNy 177. fol. V3^v.

szövege szerint a *clandestina sponsalia*, a magyar szerint a „titkon és alattomban való mennyegző szörzés” esik tilalom alá.¹⁰ Beythe István 1582-es ágendája szerint „a lopva és gonoszul szerzett mennyegzők” elkerülendők.¹¹

A felsorolásban az evangélikus, illetve a református felekezet iratai között nem tettünk különbséget. Egyrészt azért jártunk el így, mert különösen a korai szétválasztást bizonytalannak tartjuk, másrészt a protestáns felekezetek két vezéregyéniségének, Luthernek és Kálvinnak a titkos házasságról alkotott nézeteiben nincsenek lényeges különbségek. Luther egy 1530-as írása szerint szívesen megtiltotta volna a titkos eljegyzést, amit az apa úgy érzel, mintha elrabolnák a lányát.¹² Kálvin különös érzelmi aláfestés nélkül tiltotta meg 1545 novemberére datált esküvői rendtartásában a titkos eljegyzést: „Qu'il ne se face nulle promesse clandestine...”¹³

III. A szakirodalom véleménye

A titkos házasságról idők folyamán egymásnak igen ellentmondó értelmezések születtek. Itt csak az 1970-es években végbement társadalomtörténeti fordulat óta kiadott munkák eredményeit mutatjuk be röviden. A különböző értelmezések között bizonyos vonulatokat lehet kivenni. Markáns az a felfogás, amely szerint a titkos házasságot és a nem titkos házasságot az különbözteti meg, hogy templomban kötötték-e vagy nem. Ezen belül két álláspont van. Georges Dubyre hivatkoznak azok, akik szerint a kölcsönös házastársi érzelmeken alapuló, a felek kölcsönös beleegyezésével létrejövő egyházi házasság volt titkos, és gyakorlatát egyházi hatóságok szorgalmazták. Ezzel szemben a világi társadalom a patrimonium érdekében kötött, érzelemmentes, nyilvános házasság szokásához ragaszkodott.¹⁴ Ebben az értelmezésben gyökerezik az a következtetés, miszerint a Trentói zsinat voltaképpen meghátrált, amikor a titkos házasság ellen döntött; fontos elveket adott fel a társadalom megbékítése kedvéért.¹⁵ Ennek értelmében csak üres retorika volt az a zsinati szöveg, amely szerint az egyház mindig is elítélte a titkos házasságot.¹⁶

Mások a titkos házasság és az egyházi ceremónia viszonyát fordítva látják. Azt állítják, hogy a titkos házasság pap közreműködése nélkül kötött és a nyilvános

¹⁰ RMNy 394., RMNy 393. fol. C, illetve fol. Biv. Facsimile kiadásuk: Mokos Gyula, *A herceg-szöllősi kánonok*, Bp., 1901.

¹¹ RMNy 517. fol. Ev.

¹² *Von Ehesachen (1530) = D. Martin Luthers Werke*, Weimarer Ausgabe XXX, 3. 201.

¹³ *Projet d'ordonance sur les mariages 10. Novembre 1545. = J. Calvini Opera quae supersunt omnia*, Vol. X. 34.

¹⁴ Georges DUBY, *Medieval Marriage: Two Models from Twelfth-Century France*, transl. Elborg FOSTER, (Eredetileg is angolul jelent meg.) Baltimore and London, 1991. (eredetileg 1978.) A könyv a 12. századi Észak-Franciaország viszonyairól szól. Megállapításai érvényességét mások időben és térben kiterjesztették.

¹⁵ John BOSSY, *Christianity in the West, 1400–1700*, Oxford, 1985, 25.

¹⁶ SPERLING, *Marriage i. m.*, 79–80.

házasság jött létre templomban.¹⁷ Talán ide sorolható az a vélemény is, miszerint a titkos házasság a szülői beleegyezés és a formai eljárások teljes hiányában létrejött informális kapcsolat.¹⁸ Az informális kapcsolatot, vagyis a titkos házasságot nevezik vadházasságnak is.¹⁹

Kánonjogászok, így Charles Donahue és Erdő Péter a házasság bizonyíthatóságának problémájából indultak ki. Donahue azt tekinti titkos házasságnak, ahol nem voltak tanúk, mert a házasság teológiája megelégedett a felek szóban kinyilvánított kölcsönös beleegyezésével, miközben egészen a Trentói zsinatig nem volt a házasságkötés szertartására vonatkozó kötelező előírás.²⁰ Erdő Péter szerint pedig azokat a házasságokat hívták a középkor végén klandesztinnek, amelyeket templomi kihirdetés és ünnepélyes szertartás nélkül kötöttek, illetve nem a templom előtt – *in facie ecclesiae* – mentek végbe.²¹

A házasságkötési szokásokról, a mindennapi gyakorlatról szóló munkák szintén ellentmondásosak. Thomas Kuehn a toszkánai házasságkötési gyakorlatról írt munkájában azt mondja, hogy a pap jelenlétében kötött házasság is titkos, ha a házasságot szándékosan titokban tartják a szélesebb közvélemény és a szülők előtt. A titkolózással pedig együtt jár, hogy eltérnek a házasságkötéskor szokásos formáságoktól. Firenzében például a szóban vagy a szülők jelenléte nélkül kötött szerződések utalnak a titokban tartás szándékára, mivel itt bevett szokás volt írásba foglalni a szerződést a házassággal járó vagyoni tranzakciókról.²² Van olyan esettanulmány, ami szerint titkos házasságot nem a házasulandók akaratából, hanem a két érintett család hatalmi harcának részeként kötnek.²³ Egy másik közismert esetben a titkos házasság oka a nyilvánvaló mezaliansz. Ilyenkor a magasabb státusú férfi titkosan veszi el szerelmét, mielőtt a társadalmilag hozzá illő nőt megtalálja és feleségül veszi.²⁴

A házasság témában nagyon termékeny olasz történeti iskola a klandesztin házasság alatt a trentói szabályozás előtti, „hagyományos” házasságokat érti.²⁵ Végül

¹⁷ BÁRTH Dániel, *Esküvő, Keresztelő, Avatás. Egyházi és népi kultúra a kora újkori Magyarországon*, Budapest, 2005 (Szövegek és elemzések 1.), 45.

¹⁸ SPERLING, *Marriage i. m.*, 69.

¹⁹ NÉMETH Balázs, „Isten nem aloszik, rejánk pislong...” *Református életforma kialakulása a folyamatosság és a változások közepette – a 16. századi Magyarország mint példa*, Bp., 2005, 71.

²⁰ Charles DONAHUE, *Canon Law on the Formation of Marriage and Social Practice in the Later Middle Ages*. *Journal of Family History*, summer 1983, 146.

²¹ ERDŐ Péter, *Egyházjog a középkori Magyarországon*, Bp., 2001, 242.

²² Thomas KUEHN, *Contracting Marriage in Renaissance Florence = To Have and to Hold. Marrying and its Documentation in Western Christendom, 400–1600*, ed. by Philip L. REYNOLDS – John WITTE, JR., Cambridge, 2007, 390.

²³ Alison WALL, *For love, money or politics? A clandestine marriage and the Elizabethan Court of Arches*. *The Historical Journal*, 38 3 (Sept. 1995), 511–533.

²⁴ KUEHN, *Contracting Marriage i. m.*, 390–420.

²⁵ *Matrimoni in dubbio. Unioni controverse e nozze clandestine in Italia dal XIV al XVIII secolo*, a cura di Silvana SEIDEL MENCHI e Diego QUAGLIONI, Bologna, 2001 (Annali dell'Istituto storico italo-germanico in Trento. Quaderni, 57), 54, 363–364.

lehet a titkos házasság a közvetített házasságnak a világi társadalom által elítélt ellentéte.²⁶ Ez egyben pontos ellentéte annak a nézetnek is, amivel itteni áttekintésünket indítottuk, hogy tudniillik a titokban történő házassodás az egyház által felállított követelmény lett volna.

IV. A szavakra egyszerűsített változat

A titkos házasság – *connubium clandestinum* – ellentéte amióta csak a keresztény házasság szabályozásáról forrásaink vannak, az egyház előtt – *in conspectu ecclesiae* – kötött házasság volt. Így írta Könyves Kálmán Szerafin érsek által fogalmazott egyik törvénye 1116 előtt: a házasságnak, ha nem akarják, hogy páráztság legyen belőle, *in conspectu ecclesiae* kell történnie.²⁷ Így áll III. Sándor pápának (1159–1181) a Beauvais-i püspökhöz írt egyik levelében: a titkos házasságot szerinte bizonyos körülmények között úgy kell tekinteni, mintha *in conspectu ecclesiae* kötötték volna.²⁸ Így fogalmazták meg a IV. Lateráni zsinat (1215) atyái: Legyenek a házasságból származó gyerekek törvénytelenek, ha a szülők a házassági akadály tudatában kötnek házasságot, még akkor is, ha a házasságkötést *in conspectu ecclesiae* merészelték végrehajtani.²⁹ Így foglalták az 1460-as Lőcsei zsinat határozataiba: a *clandestina matrimonia* ismérve többek között az, hogy nem *in facie ecclesiae* kötik.³⁰ Így tudott róla egy kolozsvári polgár 1481-ben. A szentszékhez fordult, hogy eldöntsék, elszöktetett gyámlányának házassága *clandestinum matrimonium* vagy *in facie ecclesiae matrimonium* volt-e.³¹ És így került be a Trentói zsinat határozatai közé: „...si nullum legitimum opponatur impedimentum ad celebrationem in facie ecclesiae procedatur...”³²

Az *in conspectu ecclesiae* vagy a nyelvtanilag azonos jelentésű *in facie ecclesiae* fogalom évszázadokon át következetesen használt szó szerkezet volt a római egyház szövegeiben. A protestánsok viszont nem alkalmazták, holott a házasság, illetve jegyesség szabálytalanságára utaló *clandestinus* melléknevet ők is következetesen használták. Ritkán írtak latinul titkos házasság vagy titkos eljegyzés értelemben attól eltérő szót. Amikor azonban arról van szó, hogy hogyan kell szabályosan házasságot kötni, az *in conspectu ecclesiae* nem kerül elő. Latinul az *ante ecclesiam*

²⁶ Cathleen M. BAUSCHATZ, *Rabelais and Marguerite de Navarre on sixteenth-century views of clandestine marriage*. *Sixteenth Century Journal*, XXXIV/2 (2003), 395–408.

²⁷ ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*, Bp., 1904, 124.

²⁸ *Decretalium Gregorii papae IX compilationis liber IV. titulus III. capit. II.*

²⁹ „Pari modo illegitima proles censeatur, si ambo parentes, impedimentum scientes legitimum, praeter omne interdictum in conspectu ecclesiae contrahere praesumpserint.” *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, ed. Josephus ALBERIGO – Josephus A. DOSETTI et. al., Bologna, 1973, 258: 27–29.

³⁰ CAROLUS PÉTERFFY, *Sacra Concilia Ecclesiae Romano Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV*, I, Posonii, 1741, 192–211, XV pont.

³¹ BÓNIS György, *Szentszéki regeszták. Iratok az egyházi bíráskodás történetéhez a középkori Magyarországon*, Bp., 1997 (Jogtörténeti Tár, 1/1), No. 3440.

³² *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, i. m., 756: 3–5.

előfordul, de inkább a gyülekezet jelenlétére utalnak. Magyarul legszebben és legközvetlenebbül talán Bornemisza Péter írta: „mind Isten előtt, mind az ő anyaszentegyháza előtt, kegyelmetek előtt” kell kiderülnie annak, hogy nincs-e a házassággal szemben törvényes akadály.³³

Ebben a szóhasználati különbségben nem érzékelhető ellentét. Úgy tűnik, egyszerűen más szavakat használnak a katolikusok, mint a protestánsok. A szabályos házasság egyik feltételében viszont kifejezett ellentét volt. A Trentói zsinat első házasságügyi tárgyalásai egy lutheri szöveget tartalmazó előterjesztéssel kezdődtek. Az állt benne, hogy a szülők feloldhatják gyermekeiknek az ő akaratuk ellenére kötött házasságát.³⁴ Így indult a vita 1545-ben, és úgy fejeződött be húsz esztendővel később, hogy a trentói atyák határozottan leírták, a szülők hozzájárulása a házasságkötésnél nem feltétel: „damnandi sunt illi...qui que falso affirmant matrimonia a filiis familia sine consensu parentum contracta irrita esse et parentes ea rata vel irrita facere posse...”³⁵

Ilyen módon létrejött az a szembetűnő különbség, hogy a protestáns felekezetek, miközben a rokonházasság ösrégi tilalmát és az életkori előírásokat megtartották, a szülői beleegyezést első helyre sorolták a házasság feltételei között. A római katolikusok ezzel szemben nem kívánták meg a szülők részvételét az érvényes házasság létrehozásánál. Gyakorlatilag – a teológiai vonatkozásoktól tökéletesen eltekintve – ez lett a protestáns házasság és a katolikus házasság között a legnagyobb, szembetűnő eltérés.

V. A beszéd kérdései

Befejezésül négy kérdést fogalmazunk meg. A laikus ember kérdéseit; teológiai vagy hitbéli problémákkal nem foglalkozunk. Kérdéseink sorrendje az egyszerűtől a bonyolultabb felé halad.

1. Hogyan érvényesült a kétféle egyházi szabályozás, a szülők hozzájárulását megkövetelő, illetve a szülőket figyelmen kívül hagyó a világi hatóság előtt? Különösen fontos a kérdés Magyarországon, ahol a szülők beleegyezéséről Szent István kora óta voltak törvények.

2. Nem változott-e esetleg az *in conspectu ecclesiae* fogalom tartalma? Eredetileg a *locus privatus* ellentéte volt.³⁶ Konkrétan azt jelentette, hogy a házasságot a templom épülete előtt kötik. Erről Angliában egy 12. század végi kéziratba foglalt szertartásrend, Magyarországon 14. századi kéziratban fennmaradt szertartás-

³³ RMNy 396. 23.

³⁴ Reinhard LETTMANN, *Die Diskussion über die klandestinen Ehen und die Einführung einer zur Gültigkeit verpflichtenden Eheschließungsform auf dem Konzil von Trent*, Münster/Westfalen, 1967 (Münsterische Beiträge zur Theologie, 31), 5–6.

³⁵ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta, i.m.*, 755: 28–29.

³⁶ *Ars Notarialis*, No. 173. Kiadva: Martinus Georgius KOVACHICH, *Formulae solemnes styli...*, Pesthini, 1799, 111.

rend szól.³⁷ Mind a kettő világosan leírja, hogy a pap a templom kapuja előtt fogadja, ott maga elé állítja a jegyeseket, majd elvégzi a szertartást. Mire viszont a trentói határozatokba a szabályos házasságra az *in conspectu ecclesiae* nyelvtani megfelelője, az *in facie ecclesiae* bekerült, a protestánsok már biztosan a templom épületében házasodtak. Vajon nem lehet-e az, hogy az *in conspectu ecclesiae* a 16. század második felére már ugyanazt jelentette, mint a gyülekezet előtt?

3. Mi magyarázza a különböző felekezeteknek a szülők szerepéről vallott felfogásában mutatkozó igen nagy mértékű eltérést? Ha feltételezzük, hogy az egyházi szabályozások, mint minden törvény, az éppen adott helyzetre reagálnak, úgy tűnik, mintha a katolikusok, illetve a protestánsok nem ugyanabban a világban éltek volna. Márpedig azonos világban éltek. Sőt, továbbmenve: a protestáns szabályok első megfogalmazói eredetileg katolikusok voltak. Másfajta emberek váltak az evangéliumi hit híveivé, mint amilyenek megmaradtak római katolikusnak?

4. Vagy talán arról van inkább szó, hogy a szavak között kell olvasnunk? A katolikus egyházfők a Trentói zsinaton nagyon nehéz helyzetben voltak. A titkos házasságokból rengeteg botrány keletkezett. Emiatt változtatniuk kellett az eddigi hivatalos állásponton, de ezt a korábbi elvek nyílt megtagadásával nem teheték. A protestánsokat nem kötötte a múlt, könnyedén nevének nevezhették a dolgokat. Sőt, a saját nyelv kialakítására tudatosan törekedtek a felekezetek szervezői.³⁸ Lehet, hogy a különbségek a beszédmódokban s nem a társadalmi problémák kezelésében rejlettek?

Gabriella Erdélyi – Katalin Péter

CLANDESTINE MARRIAGES IN THE 15TH–16TH CENTURY

The issue of clandestine marriages has been approached, in contrast to other studies, by comparing Catholic and Protestant ways. It seems that the institution of clandestine marriage was generally known and prohibited. Over centuries, Catholics referred to it as the opposite of *in conspectu ecclesie* marriage, while Protestants did not use the latter definition. The ever repeated words might have lost their original meaning by then: marriages were celebrated in the church, in the presence of the congregation. Protestants and Catholics differed significantly over the issue of parental consent: for Protestants, it was the most important condition of marriage. For Catholics, the participation of parents was not a constituent of a valid marriage. Was that a difference in social practices or in language? The question needs further investigation.

³⁷ Az angol ordo leírása: Philip L. REYNOLDS, *Marrying and its documentation in pre-modern Europe: Consent, Celebration, and Property = To Have and to Hold i. m.*, 24–25. Magyar kiadása: PÓR Antal, *Házassági szertartások a XIV. századból*, Történelmi Tár, 1883, 603–606.

³⁸ Vö. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció mint nyelvi esemény a Mohács előtti Magyarországon. Módszertani kísérlet = Mindennapi választások: Tanulmányok Péter Katalin 70. születésnapjára*, szerk. ERDÉLYI Gabriella, TUSOR Péter, Bp., MTA TTI, 2007, 391–406.